

Işınım Süreçleri

1. Işınımın maddeyle etkileşimi: Fotoelektrik soğurma (pha) ve yıldızlararası ortam (ISM); Thomson ve Compton saçılması; çift üretimi; sinkrotron kendini-soğurması; Ters Compton saçılması

Soğurma Süreçleri

Foton salma süreçlerine bir de soğurma süreçleri karşılık gelir.

Burada X-ışın süreçlerini ele alacağız.

Salma Süreçleri

Rekombinasyon

Ters Compton

e^-/e^+ yok olması

Sinkrotron salması

Soğurma Süreçleri

Fotoiyonizasyon

elektron saçılması

e^-/e^+ çift oluşumu

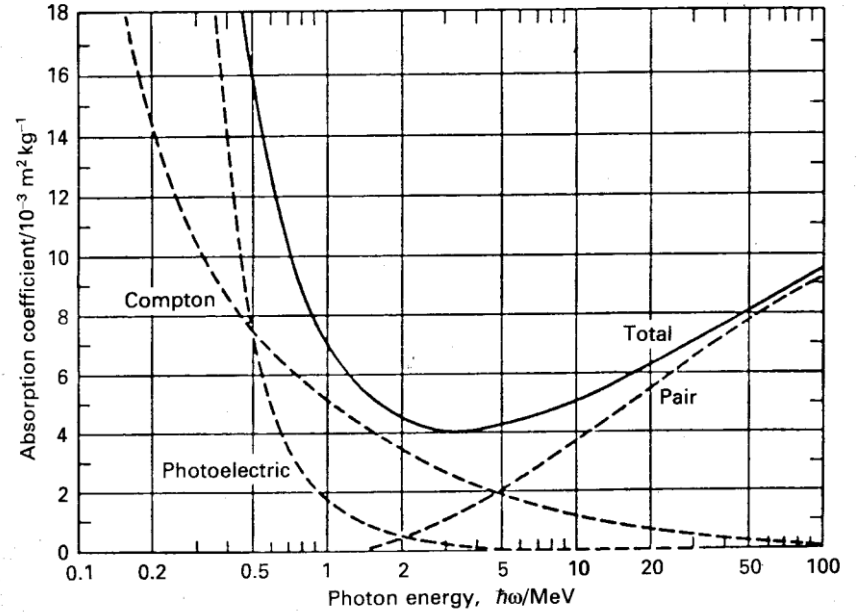
Sinkrotron kendini soğurması

Foton Soğurması En Kesitleri

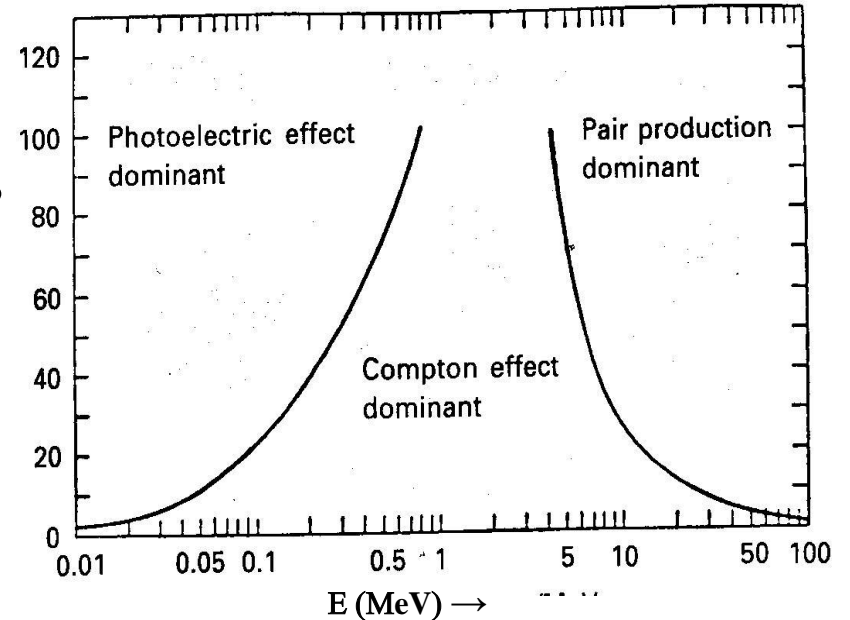
• 3 farklı süreç için foton soğurma katsayıları enerjiye göre çizilmiş:

- PHA
- Compton etkisi
- Çift üretimi

• Ortamdaki soğuru kurşun. Z 'nin artışı ile doğru orantılı olarak eğriler yukarı kayar.

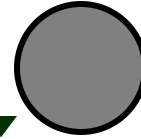
• PHA, düşük enerjilerde baskın iken, çift oluşumu yüksek enerjilerde ($E > 2m_0c^2$) baskındır. Compton saçılması ise orta enerjilerde baskın olur.

Fotoiyonizasyon

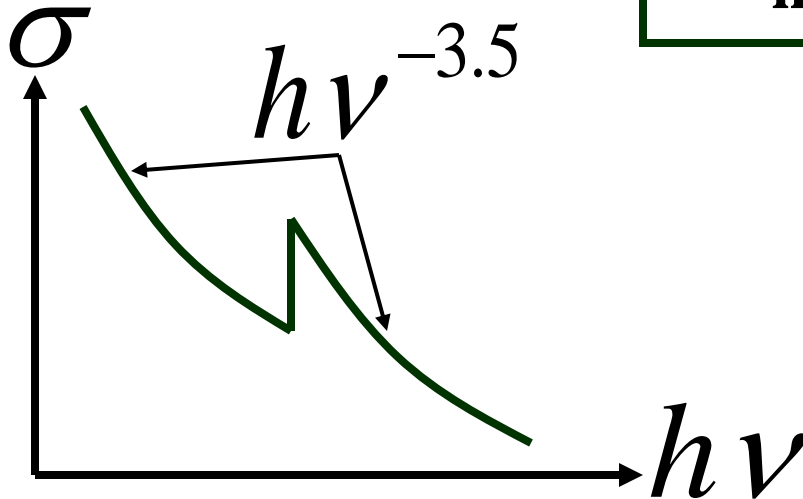
Atom fotonu soğurur

$$\hbar\omega$$

$$(\hbar\omega - E_I)$$

atom, iyon veya
molekül

En kesitini (σ),
iyonizasyona ait
soğurma kenarları
belirler.

Fotoelektrik soğurma (pha) en kesiti

$E_\nu > E_I$ ve $h\nu \ll m_e c^2$ için pha en kesiti şöyle verilir:

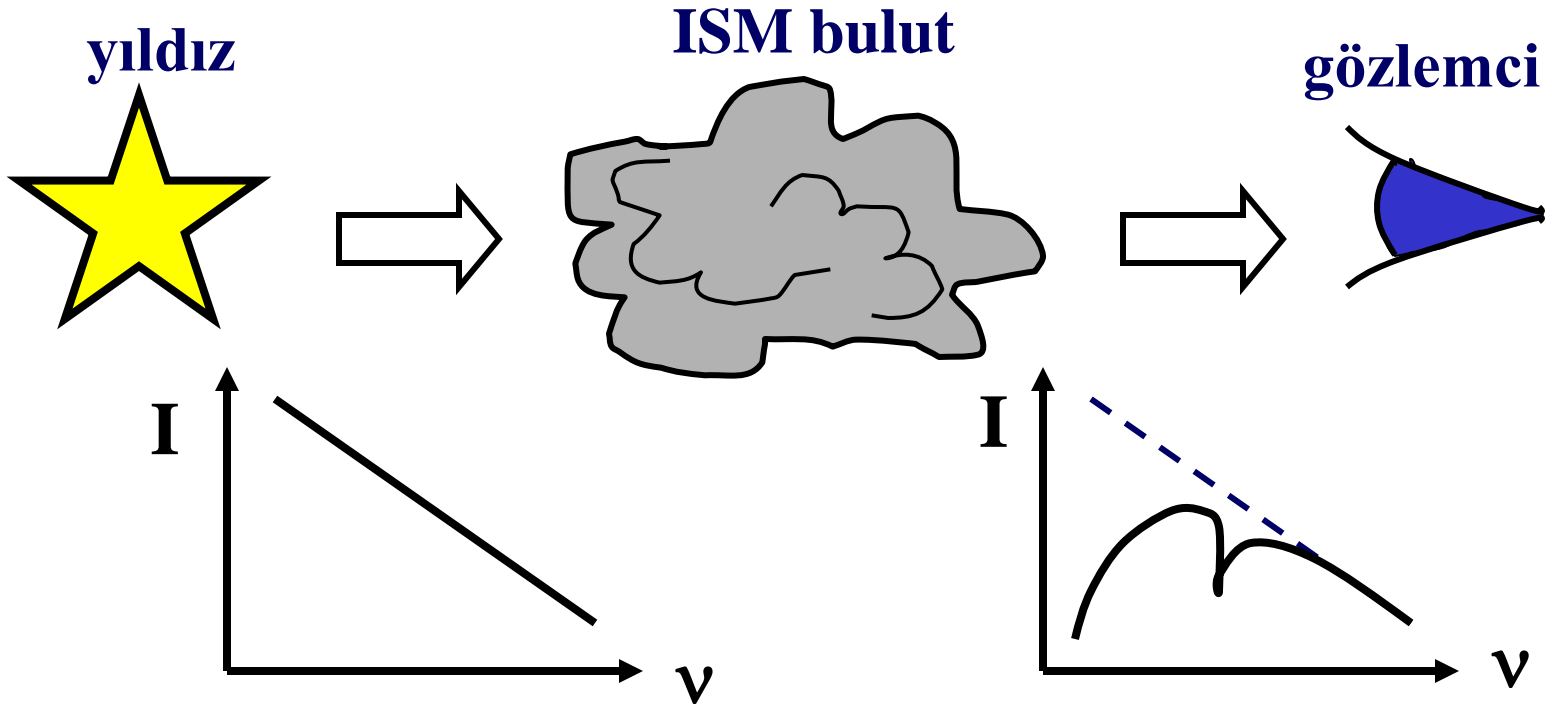
$$\sigma_K = 4\sqrt{2} \sigma_T \alpha^4 Z^5 (m_0 c^2 / \nu)^{7/2}$$

burada E_I iyonizasyon potansiyeli, α ince yapı sabiti ve σ_T Thomson en-kesiti'dir.

Z^5 ve $\nu^{-7/2}$ bağımlılığına dikkat ediniz!

pha için örnek:

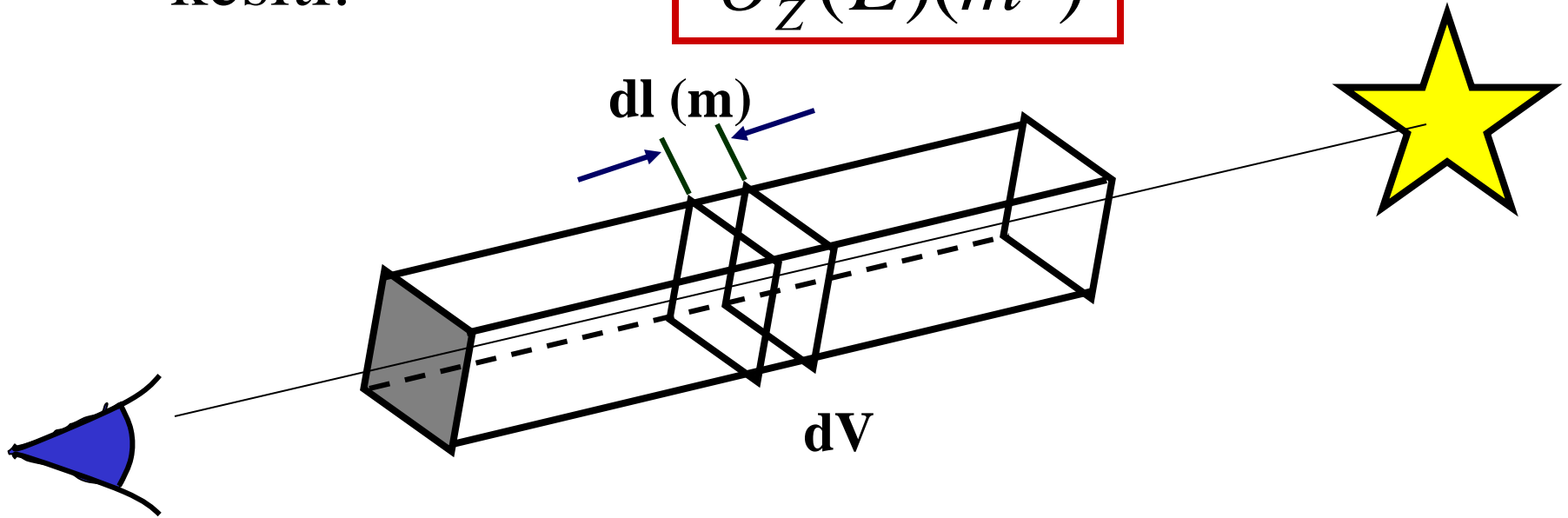
Bir yıldızdan yayılan yumuşak X-ışınları pha olayına maruz kalır:

Fotonların ne kadarı etkilenir?

Doğrusal birim uzunluk dl (metre) olsun
 n_Z (m^{-3}) Z elementinin sayı yoğunluğu olsun.
Z elementinin E enerjisinde oluşturduğu en-
kesiti:

$$\sigma_Z(E)(m^2)$$

Z elementiyile bloklanmış olan dV hacim elemanı:

$$n_Z \sigma_Z(E) dl$$

Böylece dV hacminde kaybolan F kesirsel akışı:

$$dF = -F n_Z \sigma_Z(E) dl$$

ya da:

$$\frac{dF}{F} = -n_Z \sigma_Z(E) dl$$

Kaynağa olan uzaklık boyunca integral alırsak

$$\int \frac{dF}{F} = -\int n_Z \sigma_Z(E) dl = -\sigma_Z(E) \int n_Z dl$$

$$\Rightarrow F = F_0 \exp\left(-\sigma_Z(E) \int n_Z dl\right)$$

Bakış doğrultusundaki tüm elementleri dahil edersek:

$$F = F_0 \exp\left(-\sum_Z \left[\sigma_Z(E) \int n_Z \frac{n_H}{n_H} dl \right]\right)$$

Optik Derinlik

$$= F_0 \exp\left(-\sigma_{eff}(E) \cdot N_H\right)$$

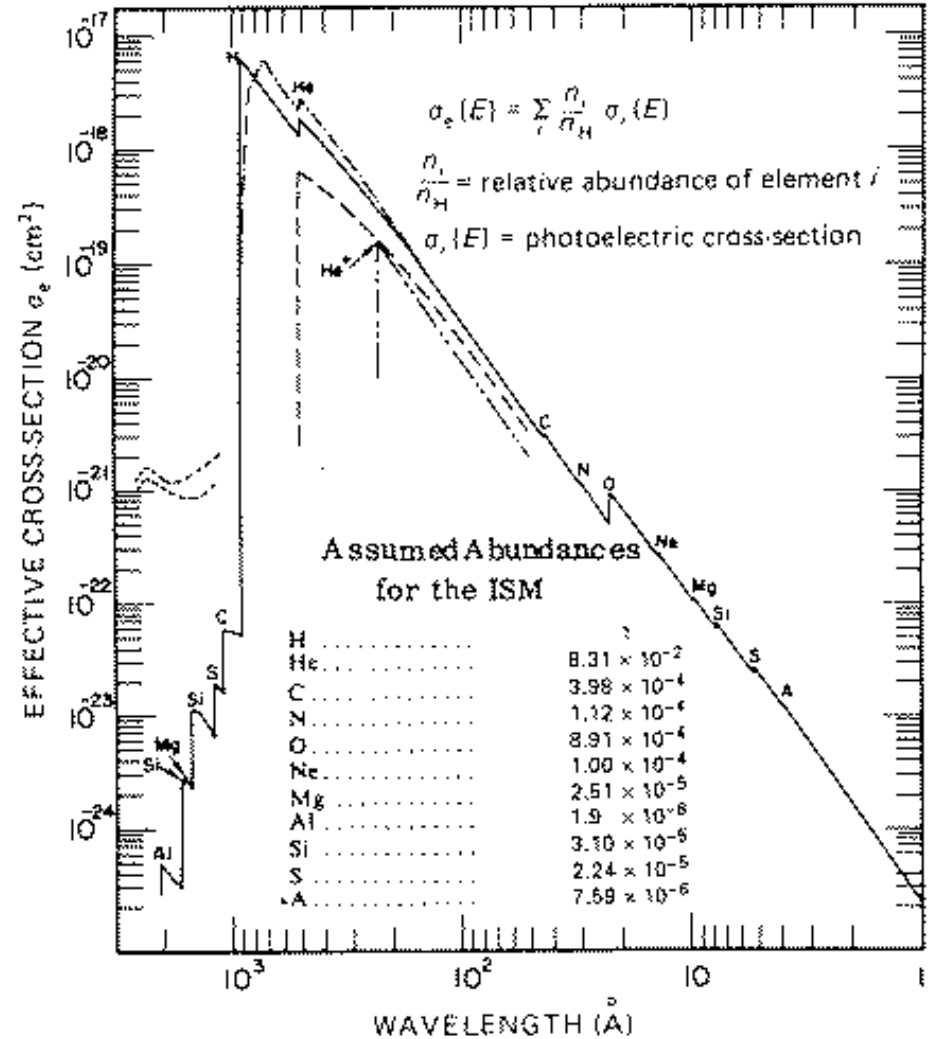
**Bu 'τ' yani optik derinlik'tir.
Birimi yoktur!**

$$\sigma_{eff}(E) = \sum_Z \left[\sigma_Z(E) \frac{n_Z}{n_H} \right]$$

**Bu da H'e göre
ağırlıklandırılmış
etkin en-kesiti'dir.**

Yıldızlar arası soğurma en-kesiti

Fotoelektrik soğurmanın (pha) en kesitinin (σ_{eff}), ISM'ye ait bolluk (Morison ve McCammon, 1983) dikkate alınarak, dalgaboyuna göre değişimi gösterilmiştir.

Kolon yoğunluğu

Şöyle tanımlanmıştır:

$$N_H = \int n_H dl$$

birim kesit alanına (m^2) sahip bir kolondaki H atomlarının sayıdır.

Kolon yoğunluğu H'nin 21 cm çizgisinden ölçülebilir, ancak bu yöntem çok güvenilir değildir. Çünkü genişlemiş huzmelenme ve moleküler hidrojen gelen katkıdan dolayı oluşan belirsizlikler vardır.

ISM'deki kümelenmeler

Düşük enerjiler için bir örnek yapalım:

$$h\nu = 0.1keV, \sigma_{eff} \cong 10^{-24} m^2$$

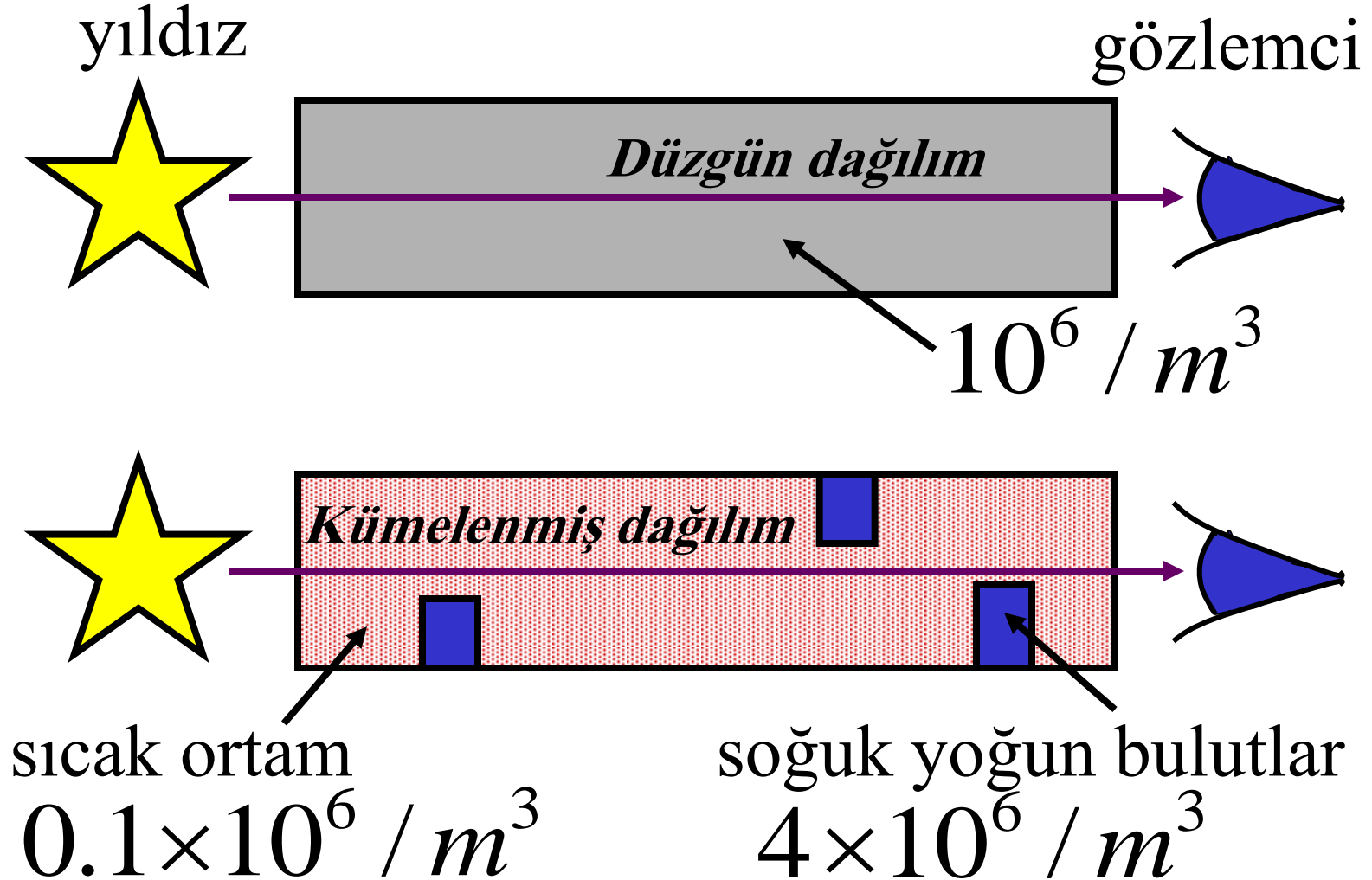
ISM'nin ort. yoğunluğu

$$\rho_H \cong 10^6 m^{-3}$$

d= 100 pc uzaklıkta:

$$= 3 \times 10^{18} m$$

Kümeleşmiş dağılıma karşı düzgün dağılım:

sayısal bir örnek

- Düzgün ortam boyunca :

$$N_H = \rho_H \times d = 3 \times 10^{24} / m^2$$

$$F = F_0 \exp\left(-3 \times 10^{24} \times 10^{-24}\right) = \frac{F_0}{20} = \boxed{0.05 F_0}$$

- Kümelenmiş ortam boyunca:

$$N_H = 3 \times 10^{18} \times 0.1 \times 10^6 = 0.3 \times 10^{24} / m^2$$

$$F = F_0 \exp\left(-0.3 \times 10^{24} \times 10^{-24}\right) \cong \boxed{0.75 F_0}$$

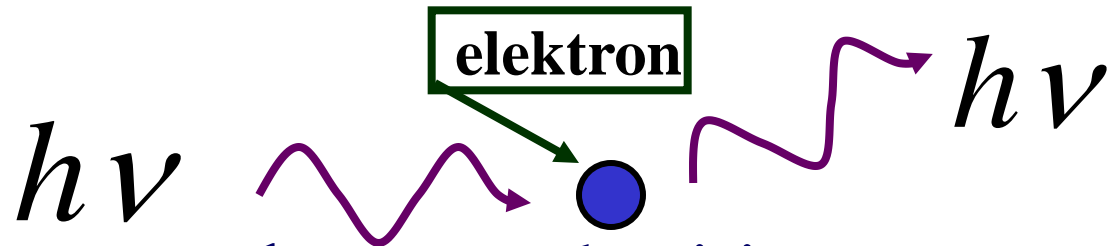

Elektron Saçılması

- **Thomson saçılması:** $h\nu \ll m_e c^2$ olduğu durumda fotonun elektron tarafından saçılması olayıdır. Bu saçılmada enerji transferi olmaz.
- **Compton saçılması:** $h\nu \geq m_e c^2$ olduğu durumda fotonun elektron tarafından saçılması olayıdır. Bu saçılmada foton enerjisinin bir kısmı e-'a aktarılır.

Thomson Saçılması

Düşük enerjili fotonların elektronlar tarafından saçılmasıdır:

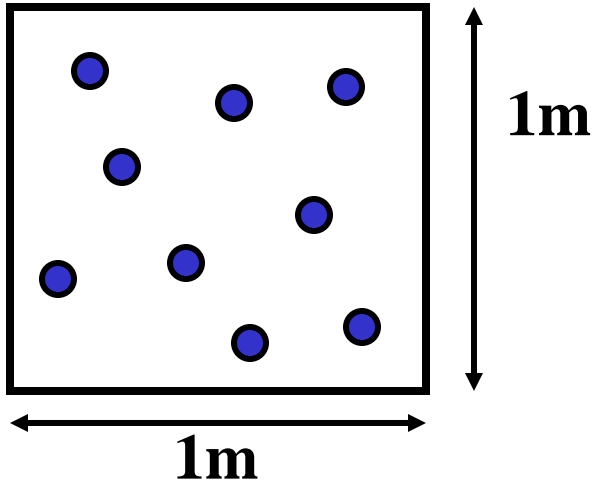
Thomson saçılması en-kesiti:

$$\sigma = \frac{8}{3} \pi r_e^2, \text{ burada } r_e = 2.82 \times 10^{-15} m$$

$$\Rightarrow \sigma_e = 6.65 \times 10^{-29} m^2$$

Thomson saçılması (devam)

N , m^3 başına parçacık sayısı ise

Bu durumda 1 m^2 lik kesirsel alanın bloklama miktarı =

$$6.65 \times 10^{-29} N / m$$

R soğurucu bölgenin bakış doğrultusundaki uzunluğu ise,

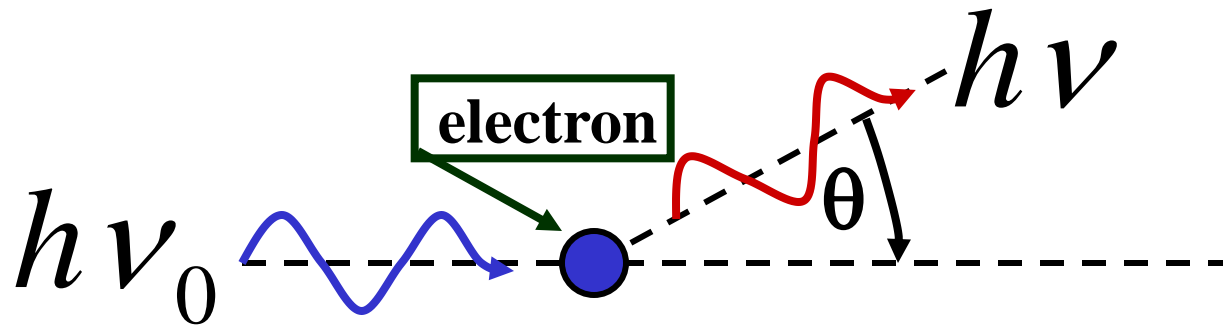
$$\tau = 6.65 \times 10^{-29} NR$$

(= optik derinlik)

$$\text{ve } F = F_0 \exp(-\tau)$$

Compton saçılması

Compton saçılmasında, dalgaboyu artar
frekans azalır, yani foton enerji kaybeder

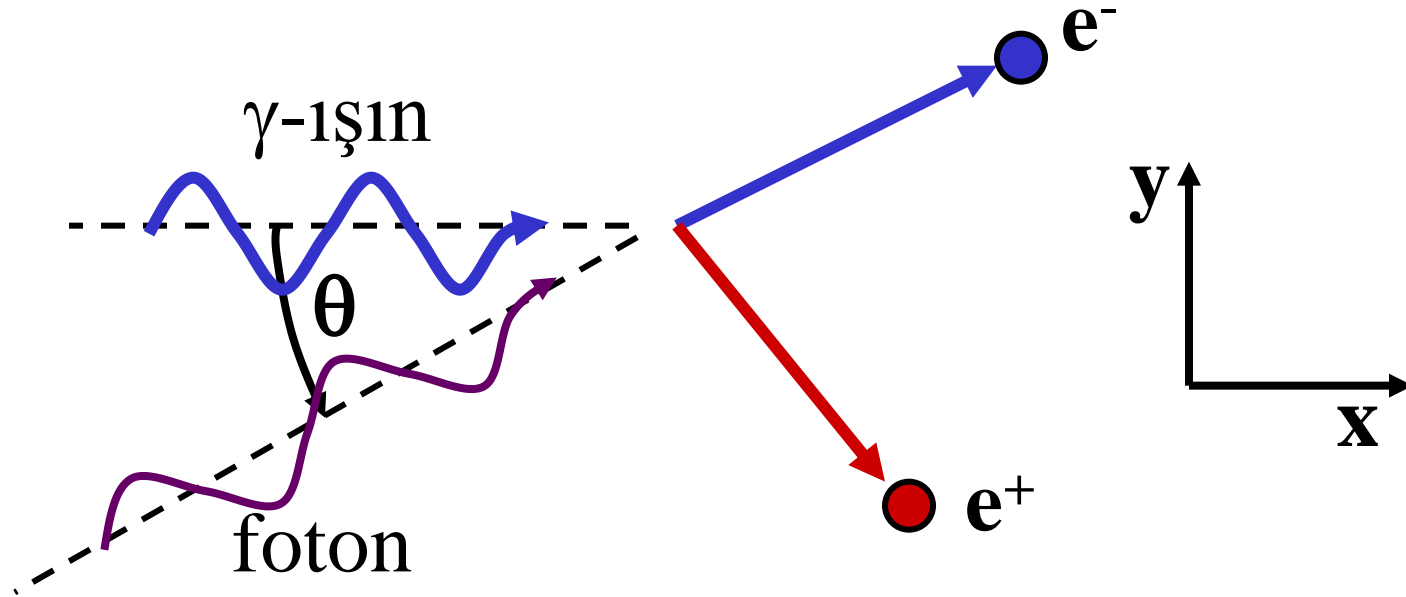
Frekanstaki değişim	$\frac{1}{\nu} - \frac{1}{\nu_0} = \frac{h}{m_0 c^2} (1 - \cos \theta)$
--------------------------------	---

Ortalama olarak,

$$\frac{\nu_0 - \nu}{\nu \nu_0} \approx \frac{h}{m_0 c^2}$$

$$\Rightarrow \frac{\Delta \nu}{\nu_0} \approx \frac{h \nu}{m_0 c^2}$$

Elektron-pozitron çift oluşumu

İki foton (içlerinden biri $E > 2m_e c^2$ olacak γ -ışınıdır) çarpışır ve elektron-pozitron (e^-/e^+) çifti oluşur. Dolayısıyla bu olay γ -ışın soğurmasına katkı sağlayan bir süreçtir.

Gereken minimum γ -ışın enerjisi

İlk olarak $E^2 - (pc)^2$ nin relativistik bir değişmez olduğunu gösterelim.

Parçacığın durağan enerjisi, $E = m_0 c^2$

$$m = \gamma m_0 \quad \gamma = \frac{1}{\sqrt{\left(1 - \frac{v^2}{c^2}\right)}}$$

Böylece $E = mc^2$ ve $pc = mvc$,

$$\Rightarrow \frac{(m_0 c^2)^2}{(1 - v^2 / c^2)} - \frac{(m_0 v c)^2}{(1 - v^2 / c^2)} = \frac{m_0^2 c^2 (c^2 - v^2)}{(1 - v^2 / c^2)}$$

$$= \frac{m_0^2 c^2 (c^2 - v^2)}{\frac{c^2 - v^2}{c^2}} = m_0^2 c^4$$

Bu relativistik bir
değişmezdir.

İlk toplam momentum, $\vec{p} = \vec{p}_\gamma + \vec{p}_p$

$$\begin{aligned} \text{böylece } (pc)^2 &= (p_x c)^2 + (p_y c)^2 \\ &= (p_\gamma c + p_p c \cos \theta)^2 + (p_p c \sin \theta)^2 \\ &= p_\gamma^2 c^2 + p_p^2 c^2 \cos^2 \theta \\ &\quad + 2p_\gamma p_p c^2 \cos \theta + p_p^2 c^2 \sin^2 \theta \\ &= p_\gamma^2 c^2 + p_p^2 c^2 + 2p_\gamma p_p c^2 \cos \theta \end{aligned}$$

Ancak $p_\gamma c = E_\gamma$ olduğundan

$$(pc)^2 = E_\gamma^2 + E_p^2 + 2E_\gamma E_p \cos \theta$$

ve

$$[E^2 - (pc)^2]_{ilk} = (E_\gamma + E_p)^2 - (E_\gamma^2 + E_p^2 + 2E_\gamma E_p \cos \theta)$$

$$= 2E_\gamma E_p (1 - \cos \theta)$$

Minimum enerjinin hesaplanması

e^+ ve e^- in momentuma sahip olmadığını varsayarak

$$\Rightarrow [E^2 - (pc)^2]_{final} = (2m_0c^2)^2$$

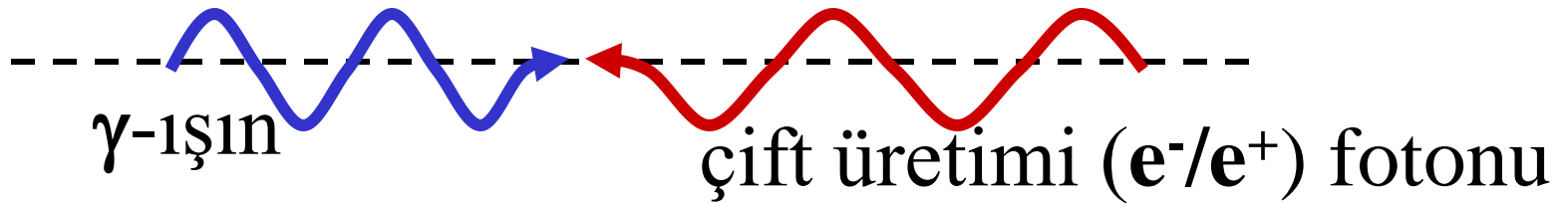
ve $= 2E_\gamma E_p (1 - \cos \theta)$ olduğundan,

Bu sonuç, γ -ışın fotonunun enerjisi için şu enerjiyi verir:

$$E_\gamma = \frac{(2m_0c^2)^2}{2E_p (1 - \cos \theta)}$$

Burada ...

paydayı maksimum yapmak için, $\cos(\theta) = -1$ olmalıdır, yani $\theta = 180$ derece (kafa kafaya çarpışma durumu).

Minimum γ -ışın
enerjisi:

$$E_{\gamma \min} = \frac{(m_0 c^2)^2}{E_p}$$

foton-çekirdek çift üretimi

- laboratuvarda, foton-çekirdek üretimi oldukça genel bir durumdur. O halde bunu uzayda da dikkate almalıyız.
- Fotonlar ve çekirdekler benzer en kesitine sahiptir, ve γ -ışınının en kesiti, başka bir fotondan veya çekirdekten pek farklı değildir.
- O halde uzaydaki parçacık ve foton sayı yoğunlukları karşılaştırılabilir seviyededir

Parçacık ve foton yoğunlukları

Mesela 3 K'lik mikrodalga arkafon fotonları için

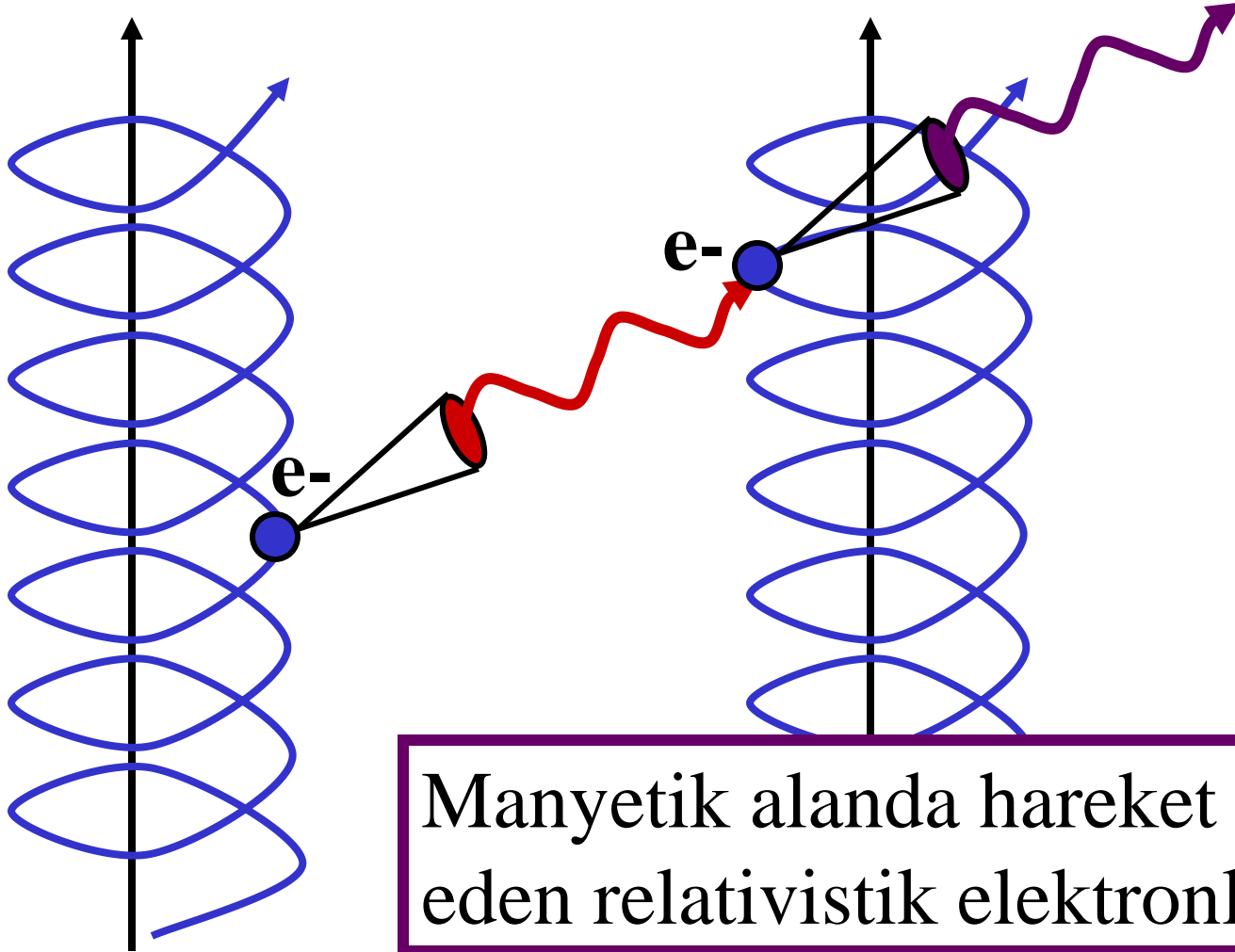
$$E = h\nu \cong 3 \times 10^{-4} \text{ eV}$$

$$U_{\text{foton}} \cong 5 \times 10^{-14} \text{ Jm}^{-3} \cong 3 \times 10^5 \text{ eVm}^{-3}$$

Yaklaşık 10^9 foton/m³'e karşılık gelir

Uzaydaki çekirdek sayısı yaklaşık 10^6 /m³

Sinkrotronun kendini soğurması

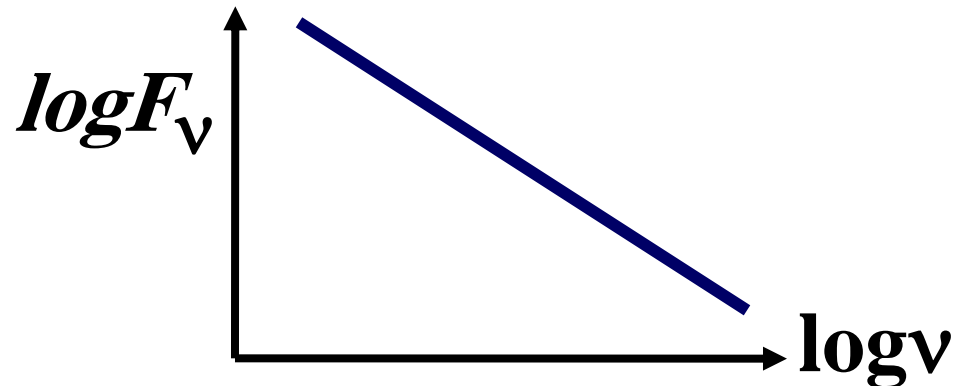
Manyetik alanda hareket eden relativistik elektronlar

Sinkrotron ışınımı

ν rekansında ışınım yapan elektronların sahip olduğu E enerjisi şöyle verilir :

$$E \sim \left(\frac{2\pi\nu m_0 c}{eB} \right)^{\frac{1}{2}} m_0 c^2 \cdot \frac{1}{\sqrt{c}}$$

tayfı ise kuvvet yasası şeklinde olur:

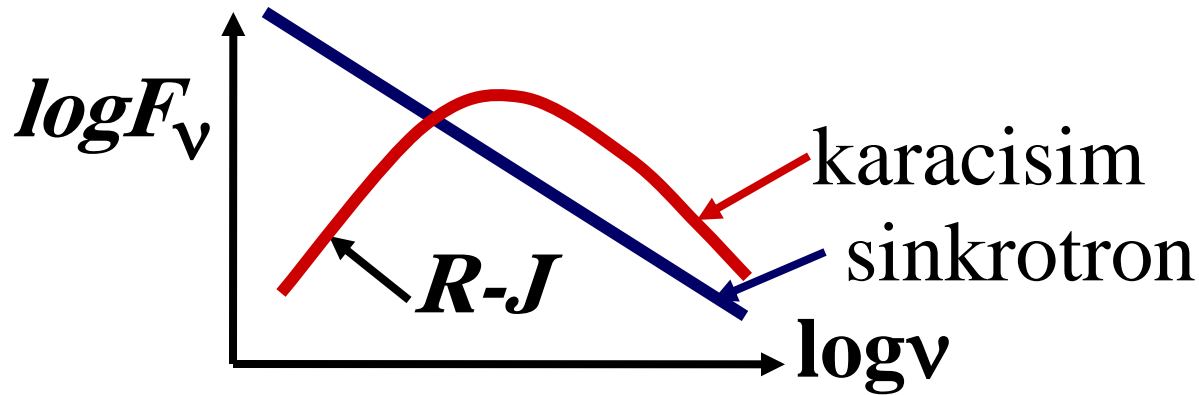

Sinkrotronun kuvvet yasası kesilim frekansı, $\nu_{\max}$, şöyle verilir:

$$\nu_{\max} = \frac{E^2 e B}{2\pi m_0^3 c^4}$$

Her bir elektron bu pik frekansta ışınım yayar veya soğurur. Isısal kaynağın parçacık başına ortalama enerji formülünde ($E \sim kT$) bu frekansı yerleştirelim.

Rayleigh-Jeans kuyruğu...

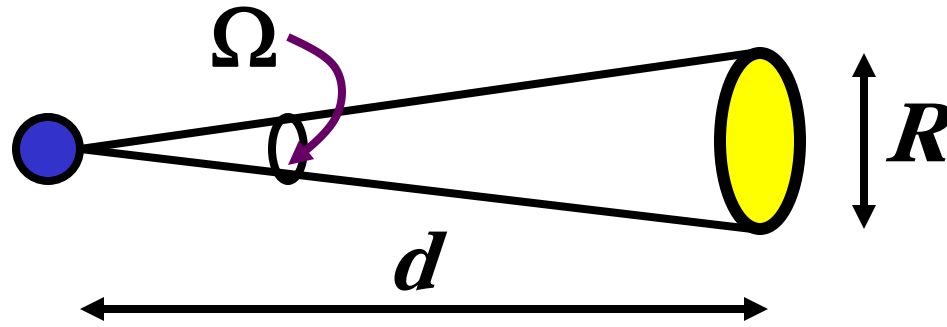

Karacismin Rayleigh-Jeans yaklaşımı ile ifadesi...

$$I(\nu)d\Omega = \frac{2kT}{c^2} \nu^2 d\Omega$$

Kaynak uzaklığı

d kaynak uzaklığı ve R kaynak boyutu ise katı açı tanımı,

$$\Omega \cong \frac{R^2}{d^2}$$

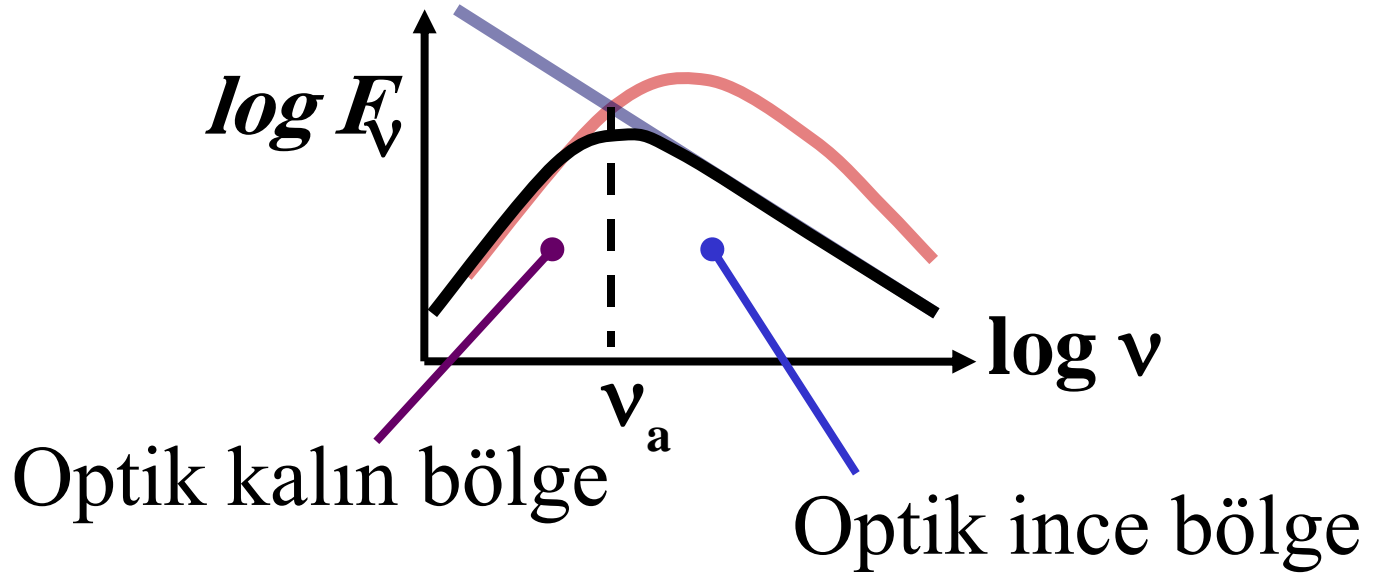
Dünya da algılanan toplam akı:

Dünya da gözlenen akı şöyle verilir:

$$F_{\nu} = I(\nu)\Omega \cong \frac{2E}{c^2} \nu^2 \Omega$$

$$= \left(\frac{8\pi m_0^3 \nu^5}{Be} \right)^{\frac{1}{2}} \Omega$$

Sinkrotron tayfı

ν_a frekansı gözlenen, sinkrotron akısının kara cisim akısına eşit olduğu yerdir.

Ω 'yi yerine koyarsak:

$$F_\nu = \left(\frac{8\pi m_o^3 \nu^5}{Be} \right)^{1/2} \frac{R^2}{d^2}$$

buradan

$$R \cong 3 \times 10^{17} F_\nu^{1/2} B^{1/4} d \nu^{-5/4}$$

Işınım süreçleri (özet)

- **Isısal- Bremsstrahlung**

elektron enerjisi $\sim$ foton enerjisi

$$\beta = v/c \sim 0.1$$

- **Isısal olmayan – sinkrotron ve ters Compton**

Sinkrotron ışınımı

B manyetik alanında spiral çizen E enerjisine sahip bir elektron için, pik ışınım frekansı, ν_m ;

$$\begin{aligned}\nu_m &= \gamma^2 B e / 2 \pi m_o \\ &= E^2 B e / 2 \pi m_o^3 c^4\end{aligned}$$

Relativistik e- için $E = \gamma m_o c^2$

Böylece $\gamma^2 = 2 \pi m_o \nu_m / B e$

Gereken elektron enerjileri

- **Sinkrotron ışınımı** manyetik alan şiddetine bağlıdır. Eş enerji yoğunluklu olduklarını (yıldız ışığı, kozmik ışınlar + manyetik alan) varsayarak galaksimizdeki tüm enerji yoğunluğunu hesaplayabiliriz.

$$\frac{B^2}{2\mu_0} = U_{PH}, \Rightarrow B = 6 \times 10^{-10} \text{ Tesla}$$

$\nu_m \sim 10^{18}$ Hz, frekansındaki X-ışınlarını üretmek için

$$\gamma_s^2 \sim 5 \times 10^{16}$$

Ters Compton saçılması

Düşük enerjili bir fotonla çarpışan relativistik bir elektron için, $\gamma_{IC}^2 \approx h\nu_{son}/h\nu_{ilk}$

X-ışın üretimi için:

- yıldız ışığı: $\langle h\nu \rangle \sim 2\text{eV}$ ($\lambda \sim 6000\text{\AA}$)
- 3K arkafon ışınımı: $\langle h\nu \rangle \sim 3 \times 10^{-4} \text{ eV}$

$$\gamma_{IC}^2 = \frac{8\text{keV}}{\langle h\nu \rangle}$$

= 4×10^3 yıldız ışığı için

= 3×10^7 3K arkafon ışınımı için

CR ihtiyacımız var !!!